

УДК 947.7

Щербак Віталій

ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОЗАЦЬКИХ РЕЄСТРІВ

У статті з'ясовуються причини запровадження козацьких реєстрів у середині XVI ст. та їх значення для легітимації нової соціальної групи населення в Речі Посполитій.

Ключові слова: козацтво, реєстрове військо, реєстр, соціальна верства, універсал.

Легітимація козацтва як окремої групи українського суспільства безпосередньо пов'язана зі створенням списків, або ж реєстрів, за якими визначалася винагорода за службу. В європейській історії аналогів військового найму в епоху пізнього середньовіччя та ранньомодерну добу не бракує. Проте в Україні специфіка такої служби полягала у поступовій трансформації козацьких загонів від вояків-найманців до особливої категорії людей, яким надавалися суспільні права та привілеї. В умовах іноземного панування цей процес тривав не одне десятиріччя.

До історії формування «козацьких вольностей» вітчизняні дослідники вже зверталися, проте в їхніх студіях головна увага приділялася реформам короля Речі Посполитої Стефана Баторія [5, 8]. Водночас козацькі реєстри, на основі яких фіксувалася причетність до державної служби, згадувалися лише побіжно як механізм її реалізації. Як правило, не брався до уваги той факт, що списки козаків створювало й руське магнатство, переважно князі, для утримання так званого домашнього війська. Тому завданням цієї студії є з'ясування причин створення реєстрового Війська Запорозького та висвітлення специфіки утвердження королівської служби, яка дозволила козакам набути суспільних привілеїв.

Тривалі скарги татарських правителів змусили уряд Великого князівства Литовського вже наприкінці XV ст. звернути увагу на діяльність окремих загонів українського козацтва. З іншого боку, південноукраїнські адміністратори, основним завданням яких був нагляд за несенням прикордонної служби, стверджували, що саме козацькі експедиції стримували агресивні дії ординців. Київські воєводи Дмитро Путятич, Костянтин Острозький, старости черкаські та канів-

ські Остафій Дашкович, Андрій Пронський, Василь Тишкевич, Іван Пенько, Оникій Горностай, Федір Сангушко підтримували тісні контакти з козаками, постачали їм коней, зброю, провіант [8, с. 27]. За таке покровительство над козаками вони отримували частину здобичі, захопленої під час походів. Водночас зміцнення зв'язків між представниками місцевих властей і козаками відбувалося в процесі служби останніх у конвойних командах, які використовувались для охорони воєводських чи старостинських осіб під час поїздок або ж відсічі нападів татарів на замок.

Південноукраїнські старости вбачали в козаках єдину реальну силу в боротьбі проти татарської агресії, про що не раз доповідали урядові. З їхньої ініціативи на засіданні державної ради Великого князівства Литовського (1524) розглядалося питання про прийняття загалу козаків для несення прикордонної служби. Передбачалося виділення з казни на ці потреби кількох сотень коп грошей. Утілення в життя цього задуму доручалося київським державцям Семену Полозовичу та Криштофу Кмітичу. В листі Сигізмунда I до членів державної ради навіть згадувалося про перші кроки цієї акції: «Пан Семен Полозович и пан Криштоф поведаючи, иж они, яко слуги наши добрые и верные... собравши малый почот козаков, предся тым на низ Днепром до Киева и далее до Тавани на службу нашу ходили и, там будучи, послуги нам немало своее вчинили: тых людей неприятелей всех татар, которыи в панстве нашем были, тыждень через Днепр не пропустили ино каждый дей день з ними битву мевали и много дей их вбили, а иншие дей сами тонули. Кгдаж они с тым малым почтом людей таковыи послуги нам, господарю, чынили, мы на то бачымы, кгда бы там тысяча

або две людей наших козаков на Днєпре мешкали, снать бы и овшем была от них большая и знаменитая послуга и оборона панством нашим. А так и ото жедамы ваше милости, рад наших, рачте о том радити и мыслити. И виделося бы ваше милости там по Днєпру козаков имети на пришлое лето для осторожности и обороны панством нашим и ваша милость рачте обрати з дворян наших которого годного и доброго человека и казали бы ему скоро по Велице – дни до Киева ехать и козаков збирати, и казали бы ваша милость к тому часу сукоп и пенязей на них колко сот коп послати, а тыи козаки по Днєпру на перевозах разложить» [5, с. 81].

Відсутність коштів стала основною причиною провалу урядового проекту про набір двохтисячного загону. Але ідея охорони південного прикордоння силами козаків збереглася. На Пьотровському сеймі (1533) черкаський староста Остафій Дашкович знову порушив це питання. Він доводив, що для безпеки кордону необхідно постійно тримати на «Дніпрі дві тисячі чоловік, які б на човнах захищали перевози від татар, і декілька сот кінноти з тим, щоб доставляти їм провіант, крім того, на островах, яких багато на Дніпрі, побудувати замки, а поблизу них заснувати міста» [14, с. 419]. Як і раніше, вербування козаків зумовлювалося необхідністю протидії татарській агресії. Проте уряд не мав наміру витрачати кошти на будівництво укріплень на далекому південному прикордонні та платити козакам за службу.

У той же час урядовці прагнули встановити контроль над дедалі зростаючою групою населення, яка не бажала визнавати ніякої влади. Чергова спроба здійснити перепис козацтва припадає на 1541 р. – період активних походів запорожців на татарські улуси. 21 липня Сигізмунд I надіслав черкаському старості князеві Андрію Пронському грамоту, в якій містилося суворе застереження «же бы козаки тамошние на влусы татарские не находили и шкоды им некоторые не чинили» [9, с. 270]. У документі йшлося також про відрядження до Черкас королівського представника Стрета Солтановича із завданням «всех козаков черкасских на реєстр списать» [9, с. 272]. Свідчень про результати цієї місії у джерелах не збереглося. Важливим є сам факт про прагнення влади використати військовий потенціал запорожців у власних інтересах. Досить успішно цю ідею реалізував з початку 50-х років XVI ст. канівський і черкаський староста руський князь Дмитро Вишневецький.

Шляхом установаження заборон при слабкій виконавчій владі в країні відвернути козаків від степових промислів і здійснення морських походів, які супроводжувалися сутичками з татара-

ми, ставало дедалі тяжче. Тому уряд і надалі планував вживати заходів для розв'язання «козацького питання». Зокрема з початком Лівонської війни (1558–1583) виникла необхідність у поповненні збройних сил. Київський воєвода Костянтин Острозький і черкаський староста Олександр Вишневецький запрошували козаків на службу «за даток і живність» [1, с. 141]. Тобто мав місце традиційний на той час найм війська за грошову плату. Цілком природно, що для обліку козаків упроваджувалися їх списки, або ж реєстри. Так, у листопаді 1561 р. до вітебського, половецького і київського воєвод та прилеглих до московського кордону старост і державців було розіслано спеціальні листи. Зокрема, у посланні до державця Орші князя Андрія Одинцевича вказувалося: «Абы еси казал закликати там людей служебных козаков, которые бы ся у войско ку службе нашей господарской згодили, имена их на реєстр списал и тот реєстр до нас ничего не мешкаючи послал, же быхмо, о них от тебе ведомости маючи, тым, которые ку службам будут годны, ведали на який почот в тот край пенези з скарбу нашого жалованы послати» [6, с. 18].

Залучення козаків на службу зумовлювалося кризою традиційного способу мобілізації військ Великого князівства Литовського. Князі та шляхта не поспішали на «земську службу», а посполите рушення ставало анахронізмом. Навесні 1562 р. прикордонні старости знову отримали королівський наказ здійснити набір добровольців, щоб вони «людей тамошних оселых десятниками себе обравши и в реєстр до них ся вписывали». Платня воїнству обіцялася з державного скарбу [6, с. 19]. Доволі часто фінансове забезпечення козацьких загонів покладалося на окремих можновладців та урядовців. Тобто вже на початку 60-х років XVI ст. утвердилися нові стосунки уряду і козаків, було започатковано державну військову службу.

Одночасно козацькі загони формували й окремі магнати. Так, під орудою Романа Сангушка, Костянтина Вишневецького, Януша Збарзького у литовсько-московському конфлікті брали участь численні «козацькі почти». У джерелах збереглися свідчення про їхніх керівників – Богдана Телицю, Григорія Оскерка, Івана Олізаровича [11, с. 175]. Такі загони мали чітку структуру й оплату відповідно до певного рангу. Зокрема у 1567 р. козацький загін з 50 чоловік отримав «грошей готових коп 60, сукна лунского на пятьдесятников по чотыри локти, дал каждый локоть по грошей двадцать чотыри, чинить сумою коп 8. А на сорок пять козаков по осьми локоть сукна кгерличного, каждый локоть по грошей шести, чинить сумою 36» [2, с. 246–247]. Очевидно, що

більше сукна йшло на плату десятникам. В одній із королівських грамот за 1561 р. міститься цікавий факт про набір на «службу господарську» за домовленістю з перекопським «царем» 24 білгородських татарських козаків «жебы они теперь еще перед зимою до земли Московское шли, а там неприятни доводили и службу свою нам сказали» [1, с. 157]. Михайло Вишневецький зобов'язувався через своїх служебників передати татарським козакам сукно як плату за військові послуги. Тобто маємо ще один характерний приклад діяльності татарського козацтва в межах Великого князівства Литовського. Не виключено, що вони могли осідати для подальшої служби і на українських волостях, а також поповнювати контингент запорожців.

У другій половині 60-х років XVI ст. уряд повернувся до старих планів організації козацьких сил. Грамота Сигізмунда II Августа, передана на Запорозжя (1568), містила пропозиції козакам вступати на королівську службу, «ведже при замцах наших знайдеться вам служба наша, за которую жалованье каждый из вас от нас одержить» [3, с. 6]. У цьому випадку вже йшлося не про проведення військової експедиції в ході Лівонської війни, а відбування постійної державної служби у замках на умовах грошової оплати, для чого, безумовно, складалися відповідні списки козаків, або ж реєстри.

На жаль, не збереглося королівської грамоти, яка конституювала створення постійного козацького реєстрового війська, і згадки про точну дату цієї події. Її можна реконструювати лише ретроспективно, шляхом аналізу пізніших документів. Цілком можливо, що прагматичний підхід до справи продемонстрували правителі новоствореної держави Речі Посполитої вже в другій половині 1569 р. Адже успішною війна з Московією могла бути лише за умови забезпечення оборони південного прикордоння. У грамоті від 5 червня 1572 р. Сигізмунда II Августа міститься підтвердження факту розпорядження коронного гетьмана Юрія Язловецького про набір 300 козаків на державну службу. Однією з найважливіших її положень стало призначення шляхтича Яна Бадовського старшим і суддею над низовими козаками. «Маєт Ян Бадовский, – зазначалося в королівській грамоті, – не отступаючи ни в чем постановеня пана воеводы руского коронного гетмана, зо всех козаков низовых каждому справедливость неодвочную водлуг права посполитого чинити и в том слушне и пристойне справовати, не будучи повинен с того уряду судейского и из домов белоцерковских перед воеводами, старостами и врадами нашими и ни перед ким иншим (окром кгвалту и речей кровавых) успра-

ведливляти, толко перед нами государем, або перед паном воеводою руским и по нем будучими гетманами нашими до своего живота» [1, с. 176]. Відповідно адміністративна влада і козацьке судочинство вилучалися з підпорядкування місцевих властей.

Про сам процес проведення реформи та характер взаємовідносин запорожців з королівськими комісарами свідчень немає. Лише у рахунках коронної казни в наступні роки вказуються асигнування для полку «низових козаків» чисельністю 300 чоловік. Разом з тим, незважаючи на невелику кількість реєстрових козаків, реформа Сигізмунда II Августа сприяла організації козацтва, виділенню його з інших верств населення. Фактично вона поклала початок конституюванню українського козацтва як соціального стану.

Новий етап у визнанні козацтва як окремої соціальної верстви Речі Посполитої припадає на епоху войовничого монарха Стефана Баторія (1576–1586). Уже наприкінці травня 1576 р. до Кракова прибуло козацьке посольство у складі Івана Сіверного, Федора Захвостого, Семена Поховського і Марка Вінницького. Під час їх аудієнції у короля, очевидно, йшлося про новий набір запорожців на державну службу [8, с. 8]. Разом з тим, отримуючи інформацію з Криму, Стефан Баторій не довіряв повністю запорожцям. Відсутність даних про існування реєстрового загону і наступного року дає підставу стверджувати про безрезультатність його перших переговорів з козацькими послами.

Подальші події ще більше переконали Стефана Баторія у шкідливості для держави козацьких походів. У листопаді того ж року він отримав листа від кримського хана Девлет-Гірея, у якому, зокрема, зазначалося: «Козаки із вашого королівства переїжджають Дніпро й у межах нашої держави захоплюють коней, худобу і майно наших підданих, жнивників, орачів та їхніх робітників. Ми, зі свого боку, зібравши всіх наших козаків, суворо їм наказали, а також дітям нашим царевичам, щоб вони не завдавали збитків і шкоди землям королівства Польського... Якщо тепер ви хочете жити зі мною в любові, згоді і братстві, то в такому разі потурбуйтеся послати свого слугу на Дніпро, зібрати там тих свавільних козаків і покарати їх» [13, с. 67–69]. Ще більших клопотів завдало Баторію втручання козаків у молдовські справи, зокрема, походи Якова Шаха та Івана Підкови.

У листопаді 1577 р. вони виступили у похід і на р. Прут поблизу столиці Молдовського князівства розгромили військо Петра Кривого. З тріумфом вступивши до Ясс, козаки оголосили господарем Молдови Івана Підкову, що не могло

не мати міжнародного резонансу. На допомогу Петру Кривому султан надіслав загопи силістрійського, видінського і бендерівського беїв. Велике військо прибуло й від правителя Трансильванії Криштофа Баторія – брата короля Речі Посполитої. Спільними зусиллями вони змусили Підкову залишити Ясси і повернутися в Україну. У Барі козацький ватажок був заарештований, а пізніше й страчений у Львові, але прецедент втручання запорожців у внутрішні справи інших держав надовго запам'ятався правителям Речі Посполитої.

Під тиском турецького султана та його васалів Стефан Баторій провів навесні 1578 р. низку заходів, спрямованих проти «козацького свавілля». В одному з універсалів король звернувся до всіх місцевих урядовців – воєвод, каштелянів, старост, підстарост, бурмістрів, райців, вейтів тощо – з приводу козацьких походів на Молдову і Волощину, що знаменували собою порушення умов договорів між Річчю Посполитою і згаданими країнами. Баторій наказував усіляко сприяти шляхтичеві Яну Тарлу, посланому в Україну для пошуку ініціаторів походів та їхніх покровителів. З цією метою Тарло одержав особливі повноваження для проведення слідства і покарання винних [10, с. 32].

Стефан Баторій ще раз попередив прикордонних старост про неприпустимість переховування козаків у шляхетських маєтностях і постачання їм пороху, олова та живності, тим більше споряджати загопи для нападів на татарські улуси. Каральну експедицію проти «свавільних» запорожців король наказав провести київському воєводі Костянтину Острозькому. Допомогу князеві мали надати хмельницький, барський, брацлавський, вінницький, білоцерківський, київський, черкаський і канівський старости.

Інший універсал містив інструкцію послу Мартину Броневському до кримського хана. В ній є згадка про важливість спільних дій Костянтина Острозького і татар у боротьбі проти запорожців. «Ми їх (козаків. – *В. Щ.*) не любимо і не бажаємо зберігати їх, – ідеться в універсалі, – а навпаки, намагаємося ліквідувати, але в той же час не можемо тримати постійно там (за порогамі. – *В. Щ.*) великого війська, яке було б у змозі їм протидіяти» [10, с. 35]. Разом з тим король не відкидав можливості іншого варіанта розв'язання козацького питання – «ми також робимо спробу запросити їх на службу, хоча не можемо гарантувати, щоб якась їх частина не пішла в межі Московії» [10, с. 35]. Стефан Баторій намагався не допустити переходу козаків на службу до свого противника – московського царя, адже прецедент з Дмитром Вишневецьким засвідчив таку можливість.

Улітку 1578 р. ставлення короля Речі Посполитої до запорожців унаслідок потреби держави у військовій силі суттєво змінилося. У спеціальному універсалі від 27 липня Баторій називає їх «молодцями запорозькими» і пропонує воювати проти Московії, що принесло б козакам більше слави і краці «пожитки», ніж походи в Молдову та Волощину. Реалізацію свого задуму він доручив шляхтичу Янчі Бегеру. Поїздка останнього на Запорожжя увінчалася успіхом. Разом з Бегером до Львова 15 вересня прибули козацькі посланці, очолювані Андрієм Лиханським. На прийомі у короля вони запропонували свої послуги, згодившись набрати 500 козаків з платнею по 15 флоринів на рік кожному. Формальним старшим реєстрових козаків призначався канівський і черкаський староста князь Михайло Вишневецький, а його помічником, тобто безпосереднім керівником (поручником або ж гетьманом) – шляхтич Ян Оришовський.

Наступного дня 16 вересня 1578 р. з'явилася «Постанова щодо низовців», у якій конкретизувалися умови королівської служби: «перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому бути послухними... тобто не мають воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би те чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не дозволяли чинити: цареві кримському, його землям, людям, улусам, степам щодо челяді, худоби і всілякої річі не мають чинити шкоди, бо цар з татарами зобов'язався служити нам проти неприятелів коронних, однак мають давати нам знати про царських людей; узагалі будуть чинити відповідно до наших наказів» [10, с. 37]. Підпорядкування козаків Михайлу Вишневецькому, безумовно, означало (порівняно з попередньою реформою) обмеження їхніх адміністративних прав. Навіть присягати запорожці мали перед черкаським і канівським старостою. Водночас у постанові містилося суттєве застереження: «...так має бути, доки вестиметься війна з Московією, а потім буде як за світлої пам'яті Сигізмунда II Августа» [10, с. 37]. Отже, умови королівської служби поширювалися лише на час війни, що свідчило про недовіру Баторія до реєстрових козаків і намір зменшити чисельність реєстру після завершення експедиції проти московитів. Як символ належності до державного війська козаки одержали від короля прапор. Їх резиденцією оголошувався Трахтемирів, де розташовувався і козацький шпиталь. Плату за службу запорожцям згідно з реєстром мав видавати писар на день св. Миколая в Черкасах.

Утверджуючи офіційний статус козацтва, «реформи» Стефана Баторія були спрямовані також на його розкол. Перебуваючи на королівській службі, окрім власне військових, вони мали виконувати поліцейні функції, насамперед щодо всіх інших козаків. Уже навесні 1579 р., коли Костянтин Лакуста на чолі численного загону мав намір іти на Молдову, Баторій видав низку універсалів, щоб зірвати цю експедицію. В одному з них від 6 квітня, адресованому старостам, містилася вказівка всіляко сприяти комірнику Андрію Лозовицькому, посланому для арешту Лакусти: «...друге таке ж лотрство, помічників його щоб відшукали, били, громили й ув'язнювали. До козаків низових звертаємося також, аби йому товариства не складали, а службу нашу, на якій перебуваєте, вірно пильнували... Також і тих, хто платні не бере, якщо б хтось Костянтину захотів допомагати, наказуємо іменем нашим карати на горло» [10, с. 39].

Через відсутність аналогічного документа часів Сигізмунда II Августа сеймова «Постанова щодо низовців» від 16 вересня 1578 р. стала для наступних поколінь основою при посиленні на походження козацьких прав і вольностей. Надання прав лише реєстровим козакам не могло забезпечувати дедалі зростаючих потреб у військовій силі, тому привілеї фактично поширювалися на все козацтво. Вже у 1580 р. в ході війни з Московією, крім загону реєстрових, брало участь близько 4 тис. козаків, зафіксованих в окремих списках. Серед їхніх ватажків відзначалися Іван Новельський, Корній Перевальський, Гаврило Біруля, Федір Кишевич, Григорій Челуня, Костянтин Величко, Борис Жаба. Після завершення експедиції до Пскова в 1581 р. козаки отримали платню. Разом з тим вони скаржилися на порушення їхніх прав старостами і воеводами. У відповідь Стефан Баторій направив листа місцевій адміністрації, в якому містився наказ не поширювати своєї влади «над низовими козаками, особливо тими, які одержують від нас платню, а проживають у містах, містечках та інших місцях» [4, с. 53]. Формулювання «над низовими козаками» могло стати основою для неоднозначного його тлумачення, а саме, що не тільки за реєстровими визнавалися козацькі права, але й тими, хто був записаний в інший реєстр на час війни і мав право на отримання грошової винагороди.

Декларовані права козаків досить часто зводилися нанівець практикою тогочасного життя. Відсутність грошей у казні призводила до затримки, а часто й несплати винагороди за службу. Представники адміністрації й окремі магнати втручалися в козацькі справи. Це спонукало запорожців до організації нових походів проти татар, що за-

гострювало відносини між Річчю Посполитою і Кримським Ханством. З Бахчисарая лунали погрози розпочати похід в Україну за підтримки турецького султана, оскільки поодинокі наскоки ординців, як правило, зазнавали невдач. Козаки і далі втручалися у боротьбу претендентів на молдовський престол. Серед ватажків запорожців, що перебували на королівській службі, особливо відзначалися Михайло Ружинський, Богдан Микошинський та Захар Кулага. Включення до порядку денного чергового варшавського сейму 1590 р. питання про набір нового козацького загону в зв'язку із загрозою нападу турків викликає сумнів щодо постійного існування реєстру в попередні роки.

Сеймова конституція під назвою «Порядок щодо низовців і України» 1590 р. надавала широкі повноваження коронному гетьману, конкретизуючи заходи щодо підтримання порядку серед реєстрових козаків: «...відносно тих людей, які перебувають на Низу в Запорожжі: нехай коронний гетьман, зібравши сам особисто або через уповноважених відомості про військо у тих місцях і на тому пограниччі, так впорядкує територію, на якій мешкають ці люди, щоб вони (ті самі або якісь інші, туди приведені) підлягали владі призначеного їм начальника осілого шляхтича, а також ротмістрів чи сотників з числа шляхти. Усі згадані начальники, старшина і сотники, і, нарешті, кожний рядовий повинні скласти присягу нам і Речі Посполитій, обіцяючи, зокрема, що вони: ніколи поза волею гетьмана та його уповноважених не переходитимуть кордонів Корони ні водою, ні сушею з метою грабунку і війни з сусідніми державами... не прийматимуть нікого до свого товариства поза волею старшин, а старшина – без дозволу гетьмана. У гетьмана ж завжди має бути їх реєстр, і якби котрийсь пішов зі служби, а на його місце прийняли іншого, старший повинен повідомити про це гетьманові, щоб той мав про них і про їх імена точні відомості. Присуджених же до смертної кари або до безчестя приймати сюди не дозволяється» [7, с. 345].

Помічниками князя Миколи Язловецького призначалися комісари Якуб Претвич і Ян Оришовський. Вони мали постійно перебувати в Україні, стежити за настроями серед козаків і спільно зі старостами своєчасно притягати до суду «свавільних людей». Місцева адміністрація зобов'язувалася не допускати втеч селян і міщан на Запорожжя, а реєстрових – пропускати на Січ лише з паспортом від сотника. Урядникам і шляхті під загрозою кримінальної відповідальності заборонялося постачати козакам харчі і зброю та стежити за їх пересуванням у волостях. Навіть шляхтичі, які без дозволу коронного

гетьмана організували козацькі походи проти татар, оголошувалися «бунтівниками» [12, с. 311].

Згідно з королівським універсалом від 25 липня 1590 р. на службу приймався тисячний козацький загін для придушення «українського свавілля» – утримання козаків від походів проти татар. Набір здійснювався на невизначений період з оплатою від 5 до 12 злотих за квартал кожному козаку. Місцем постійного перебування реєстрових визначалося Запорозжя. Проте намірам уряду Речі Посполитої і цього разу не су-

дилося збутися. Виплата грошей затримувалася, а чисельність нереєстрового, або ж «свавільного», козацтва набагато перевищувала кількість тих, хто перебував на державній службі.

Отже, занепад земської служби та потреба польсько-литовської держави у військових контингентах зумовили створення козацьких реєстрів, за якими здійснювалася винагорода. Набір на королівську службу в Речі Посполитій супроводжувався наданням реєстровому війську «козацьких вольностей», які стали правовою підставою для генези козацької верстви.

1. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1865. – Т. 2. – 15+287 с.
2. Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси. – Вильно, 1867. – Т. 4. – 424 с.
3. Архив Юго-Западной России. – К., 1863. – Ч. 3. – Т. 1. – СХХ+587 с.
4. Жерела до історії України-Руси / [ред. М. Грушевський]. – Львів, 1908. – Т. 8. – 407 с.
5. Каманин И. М. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого / И. М. Каманин // Чтения Исторического общества Нестора-летописца. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 57–115.
6. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко. – Чернігів : Сіверянська думка, 1999. – 212 с.
7. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр.: [зб. док. і матер. / упоряд. Г. В. Боряк та ін.]. – К. : Наук. думка, 1993. – 534 с.
8. Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские казаки / А. В. Стороженко. – К., 1904. – 327 с.
9. Яковлев А. З історії реєстрації українських козаків в І-й половині XVI віку / А. Яковлев // Україна. – 1907. – Т. 1. – С. 265–279.
10. Acta historica res gestas Poloniae illustrantia. – Kraków, 1887. – Т. 11. – 337 s.
11. Arhiwum xx. Sanguszków w Sławucie. – Lwów, 1910. – Т. 7. – 257 s.
12. Volumina legum. – Petersburg, 1859. – Т. 2. – 482+XIV s.
13. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1877. – Т. 4. – XXVII+292 s.
14. Źródła dziejowe. – Warszawa, 1897. – Т. 22. – 736+LIX s.

V. Shcherbak

INTRODUCTION OF COSSACK INVENTORIES

The article examines the reasons of the introduction of the Cossack inventories in the mid-sixteenth century and their importance for the legitimization of the new social group in the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: *cossacks, inventory, social group, decree.*

УДК 94:27-732.3:27-745:257.22 (477.5+477.54/.62)“17/18”

Адамус Тетяна

РОЛЬ ЦЕРКВИ У СПРАВАХ ПРО ЧАРИ

У статті розглядається роль у судових справах про чари Синодальної церкви у XVIII – на початку XIX ст. на території Гетьманщини та Слобожанщини.

Ключові слова: *Синодальна церква, судові справи, чари, чаклунство, магичні практики.*

На відміну від країн Західної Європи, де у XVI–XVII ст. поширилося переслідування осіб, підозрюваних у чаклунстві («полювання на відьом»), на українських теренах суди над «відьмами» не набули масового характеру, хоч і мали місце у XVII – на початку XIX ст. Метою цього

дослідження є роль православної церкви у справах про чаклунство на теренах Гетьманщини та Слобожанщини у XVIII – на початку XIX ст. (Синодальної церкви). Ставлення духовенства до цієї проблеми певною мірою розкриває становище православної церкви на Лівобережжі: дедалі